

ATSTĀSTĪJUMA IZTEIKSME UN MODALITĀTE

*Relative Mood and Modality***Liene Kalviša**

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

lienek@lanet.lv

Rakstā analizēta atstāstījuma izteiksmes semantika un saistība ar modalitātes kategoriju. Parasti atstāstījuma izteiksme tiek minēta kā evidencialitātes gramatiskais marķētājs latviešu valodā, kuras semantikai raksturīga pazīme ir nosaukt darbību, ko runātājs stāsta pēc cita teiktā. Taču atstāstījuma izteiksmi var lietot ne tikai kā netieši saņemtas informācijas gramatisko marķētāju, bet arī daudzveidīgu nozīmes nianšu paušanai. Šajā sakarā var runāt par atstāstījuma izteiksmes un epistēmiskās modalitātes saistību, kad ar atstāstījuma izteiksmes palīdzību teksta autors uzsver nevis informācijas netiešo raksturu, bet izsaka personisku attieksmi pret apgalvojuma saturu. Eksistē dažādi viedokļi, vai atstāstījuma izteiksme ir saistāma ar modalitāti. Tā kā tās primārā funkcija ir netieši saņemtas informācijas pārraidīšana, teksta autors, pārraidot svešu informāciju, atrodas neitralitātes pozīcijā, jo nav konkrētās situācijas dalībnieks. Tomēr atstāstījuma izteiksmes semantika ir bagāta ar daudzveidīgām nozīmēm, un semantiski tā var izteikt gan epistēmisku vai evidenciālu modālu nozīmi, gan iespējama abu šo nozīmju mijiedarbe viena izteikuma robežās.

Atslēgvārdi: atstāstījuma izteiksme, modalitāte, evidencialitāte, informācijas avots, epistēmiskums

Saikne starp atstāstījuma izteiksmi un modalitāti vērtējama atkarībā no izteikuma semantikas un teikuma sintaktiskās struktūras. Parasti atstāstījuma izteiksmes semantika tiek saistīta ar divām nozīmēm:

- 1) cita teiktas vai dzirdētas informācijas atstāstīšana;
- 2) distancēšanās no izteiktā apgalvojuma satura, teksta autoram neatbildot par apgalvojuma patiesumu (Mllvg 1959, 624; VPSV 2007, 55).

Tā kā atstāstījuma izteiksmes primārā funkcija ir norāde uz faktu, ka konkrētā informācija saņemta no citiem avotiem, šajā sakarā jārunā par evidencialitātes jēdzienu. Evidencialitāte ir modalitātes paveids, kas izsaka teksta autora attieksmi

pret izteikuma saturu, norādot, ka teksta autors nav pārliccināts par teiktā saturu vai ka tekstam var būt cits autors (VPSV 2007, 112). Evidencialitātes galvenā funkcija ir norāde uz informācijas avotu, respektīvi, veidu, kā teksta autors ir ieguvis informāciju. Tradicionāls ir informācijas dalījums atkarībā no tās saņemšanas veida – tieša un netieša. Tieša informācija tiek saņemta ar maņu orgānu palīdzību, netieša informācija tiek gūta pastarpinātā ceļā – tā var būt saņemta no citas personas, secināta, balstīta uz zināšanām. Evidencialitāti var analizēt, balstoties uz divām pazīmēm. Pirmkārt, izteikumā var būt konkrēta norāde uz informācijas avotu (*ziņu aģentūra pavēstīja, ka..; ļaudis baumo, ka..; statistika liecina, ka..* u.c.). Tādā gadījumā kā evidencialitātes marķētāji teikumā var būt konkrēti leksiski un sintaktiski līdzekļi. Otrkārt, par evidencialitāti var runāt arī gadījumos, kad iespējams konstatēt, ka izteikumā paustais apgalvojums balstīts uz apsvērumiem, kas nav konkrēti nosaukti, taču teikuma semantika un gramatiski, leksiski, arī kontekstuāli līdzekļi norāda, ka izteikumam var būt cits autors.

Tradicionāli kā evidencialitātes gramatiskais marķētājs latviešu valodā tiek minēta atstāstījuma izteiksme, kas izsaka vienu no evidencialitātes nozīmēm – netiešu informāciju, kas iegūta no citas personas stāstītā, dzirdētā, lasītā, respektīvi, ar kāda starpnieka palīdzību. Tāad atstāstījuma izteiksme nenosauc informācijas avotu, bet tieši norāda uz informācijas netiešo raksturu, savukārt pats avots var tikt konkretizēts kontekstā vai arī vispār netikt nosaukts.

Atstāstījuma izteiksmei ir divi laiki un četras laika formas – vienkāršā un saliktā tagadne un vienkāršā un saliktā nākotne.

Vienkāršā tagadne var attiekties uz informāciju, ko informācijas tiešais avots ir sniedzis kā pašreiz aktuāli esošu, tagadnes momentā būtisku:

Radošajā dzīvē dziedātājam ejot ļoti interesanti un raibi. (Ieva, 2009)

Viņas runcis visu laiku pieprasot uzmanību, gluži kā izlutināts vienīgais bērns ģimenē. (Ieva, 2009)

Informācijai var piemist arī vispārināta laika nozīme, ko var saistīt ar plašāku laika intervālu nekā tikai tagadnes momentu:

Jaunām meitām esot ļoti viegli izzināt, vai tai gadā tiks izprecinātas. (J. Jaunsudrabiņš)

Karnevāla tradīcijas aizsākumi esot rodami jau civilizācijas rītausmā.. . (Sieviete, 2008)

Tāda veida izteikumi galvenokārt balstīti uz spriedumiem, kas radušies laika gaitā un kuru avots ir nevis konkrēta persona, bet cilvēku kopums, kas konkrētā sprieduma galveno ideju padarījuši pazīstamu un vispārzināmu, tādējādi tas var brīvi funkcionēt sabiedrībā, vienlaikus saglabājot netieši saņemtas informācijas raksturu, bet nemodinot interesi par izteiktā sprieduma avotu.

Atstāstījuma izteiksmes vienkāršā nākotne var izteikt darbību, kam, pēc informācijas avota teiktā, jānotiek tuvākā vai tālākā nākotnē:

„*Visi kļiedza, ka nauda atkal kritīšot.*” atteica jauneklis. (A. Eglītis)

„*Juris teica, ka arī jūs došoties projām. Uz Savienotajām Valstīm, cik es saprotu.*” (A. Eglītis)

Tomēr ireālas darbības izteiksmju laika formām ir citāda funkcija nekā īstenības izteiksmes laika formām, jo to galvenā funkcija saistīta ar modalitātes izteikšanu. Ireālas darbības izteiksmju formas „*laika ziņā parasti pieskaņojas konteksta īstenības izteiksmes laika formām, attiecībā pret tām izsakot vienlaicīgumu, iepriekšējumu vai sekojamību*” (Kalnača 2008, 290).

Atstāstījuma izteiksmei nav pagātnes laika formu, tomēr jāņem vērā, ka evidencialitātes semantikai ar pagātnes laiku ir diezgan liela saistība. Atstāstot citas personas teikto, kas ticis attiecināts uz pagātni, tiek lietota atstāstījuma izteiksmes saliktā tagadne.

Atstāstījuma izteiksmi iespējams lietot arī ciešamajā kārtā – tagadnes un nākotnes saliktajos un vienkāršajos laikos (*tiekot / tikšot meklēts, esot / būšot meklēts*), kas gan tiek lietoti retāk.

Valodā plaši tiek lietots arī vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveids (*esot / būšot jāzina, esot bijis / būšot bijis jāzina*), kas arī izsaka informāciju, ko teksta autors saņēmis no kādas trešās personas, tikai izteikums iegūst papildu niansi, jo izteiktās informācijas semantika saistīta ar kādas vajadzības, nepieciešamības nozīmi. Proti, runātājs atstāsta citas personas konstatētu nepieciešamību (Mllvg I 1959, 617). Tādā gadījumā aktuāls kļūst jautājums, kura no nozīmēm dominē – atstāstošā vai nepieciešamības vai arī tās var īstenoties sinkrētiski. Ja pieņem, ka izteikuma galvenais saturs saistīts ar atstāstāmo informāciju un uzsvars likts uz šīs informācijas saturu, tad var uzskatīt, ka primārā šeit ir nepieciešamības semantika. Turpretī, ja tiek akcentēts informācijas netiešais raksturs un fakts, ka informācija ietver zināmas šaubas, tad var uzskatīt, ka dominējošā ir atstāstījuma izteiksme. Izteikums it kā ietver divas pozīcijas – teksta autora un informācijas pirmavota:

Iekārtas operators metālapstrādes uzņēmumā saņemot ap 340 latiem, bet esot jāstrādā sešas dienas nedēļā pa 10 stundām. (www.financenet.lv)

Teksta autora pozīcija saistīta ar norādi, ka informācijai piemīt netiešs raksturs, bet pats informācijas saturs akcentē nepieciešamības nozīmi:

Iekārtas operators saka (teksta autora pozīcija): „Man jāstrādā sešas dienas nedēļā pa 10 stundām” (informācijas avota pozīcija).

Iespējami gadījumi, kad atstāstījuma izteiksme latviešu valodā var izteikt nevis atsauci uz citas personas teikto, bet epistēmisku vērtējumu, kam ar evidenciālu nozīmi sakara nav. Proti, tas iespējams runas situācijā, kad tiek vērtēts kāds fakts un atstāstījuma izteiksmes lietojums palīdz panākt ironisku nozīmes niansi:

„Un grīda! Tas esot parkets! Melns kā darva!” (A. Eglītis)

Viņš dzird, ka mēs te ņemamies, bet pat nedomā atvērt! Un tas esot tavs draugs! (A. Eglītis)

Šajos piemēros atstāstījuma izteiksme veic cita veida funkciju un nenorāda uz informācijas netiešo raksturu. Pirmajā piemērā pausts ironisks parādības vērtējums, otrajā piemērā vērtēta personas rīcība. Izteiktā nozīme saistīta ar konkrētās idejas neatbilstību teksta autora pieņēmumiem par reālijai, personai piemītošo īpašību, kas rada ironisku nostāju. Epistēmiskā modalitāte izsaka teksta autora attieksmi pret izteikumu, tā vērtējumu un aptver iespējamības un nepieciešamības semantiku (Плунгян 2000, 312; Haan 2001, 3; VPSV 2007, 107), turpretī evidencialitāte saistīta ar pamatojumu, uz kā balstoties, teksta autors izteicis apgalvojumu. Epistēmiskā modalitāte ir interesanta tajā aspektā, ka tās semantika robežojas, pirmkārt, ar informāciju par apkārtējo pasauli, un, otrkārt, ar atskārsmi, kā šī informācija mainās, sastopoties ar cilvēka pieredzi un zināšanām. Līdz ar to epistēmiskā modalitāte un tās izteikšanas līdzekļi ir lielā mērā atkarīgi no konteksta un teksta autora iepriekšējās pieredzes un bieži vien iespējams runāt par abu nozīmju (epistēmiskās un evidenciālās) saskari viena izteikuma robežās.

Evidencialitātes un atstāstījuma izteiksmes sakarā būtiski šķiet pieminēt tiešās un netiešās runas jēdzienu. Teksta autors citas personas teiktos vārdus var izteikt tieši citējot (1., 2.) vai arī atstāstot (3., 4.):

1. *„Vislabākais šobrīd būtu mīkstināt biznesu regulējošos noteikumus”, pārliecināts V. Klauss. (5min, 2009)*

2. *„Pavasaris ir mans mīļākais gadalaiks”, atzīst grupas „Klaidonis” līderis Māris Sloka. (Māja, 2009)*

3. *Palielināti valdības izdevumi un stingrāka regulēšana tikai paildzinās ekonomikas lejupslīdi, paziņojis Čehijas prezidents Vāclavs Klauss. (5min, 2009)*

4. *Kad zvanu aktierim Jānim Jarānam un aicinu uz sarunu, viņš saka – esot apslimis. (Marta, 2009)*

Tieši citējot konkrētas personas vārdus, tiek saglabāts izteikuma leksiskais un gramatiskais sastāvs, stilistiskās īpatnības, turpretī, pārstāstot kāda teikto, teksta autors min galveno domu, nesaglabājot konkrētās leksiskās un stilistiskās īpatnības (Розенталь, Теленкова, Голуб 2003, 420-421). Turklāt bieži vien atstāstāmais saturs var tikt ietekmēts arī no paša pārstāstītāja puses un subjektīvā attieksme var mainīt izteikuma saturu. Līdz ar to tiešs runas citējums saglabā zināmu saturisku patstāvību, jo nepastarpinātā veidā pārraida teikto, un iespējams runāt par situācijas redzējumu no paša teksta autora skatu punkta.

Tātad, runājot par atstāstījuma izteiksmes un modālo nozīmju sakaru, var šķirt trejādas attieksmes:

1) atstāstījuma izteiksmes lietojums vienkāršā teikumā, kad līdzās apgalvojuma saturam atstāstījuma izteiksme uzsver informācijas netiešo raksturu, piemēram, *Viņš šeit dzīvojojt jau vairākus gadus.*;

2) atstāstījuma izteiksmes lietojums netiešās runas teikumā ar runāšanas verbu virsteikumā, kad palīgteikumā tiek atstāstīta saņemtā informācija, lietojot atstāstījuma izteiksmi vai īstenības izteiksmi (izteiksmju sinonīmijas gadījumā), piemēram, *Viņš dievojās, ka šeit dzīvojojt jau vairākus gadus.* Šādā gadījumā iespējams runāt arī par teksta autora subjektīvu attieksmi pret saņemto informāciju. Apgalvojumā vienlaikus izpaužas gan teksta autora attieksme, gan tiek marķēts informācijas netiešais raksturs;

3) atstāstījuma izteiksme kā epistēmiskās modalitātes izteicēja, kad tiek pausta personas attieksme (visbiežāk – negatīva, ironiska) pret kādu parādību, piemēram, *Viņš šeit dzīvojojt jau vairākus gadus!?*

Šādas nozīmes vairāk ir konteksta nosacītas, taču valodā bieži sastopamas un būtu uzskatāmas par būtisku atstāstījuma izteiksmes semantisku īpatnību.

Atgriežoties pie vienas no evidencialitātes nozīmēm, proti, svešas runas pārstāsts, jāuzsver, ka pētnieku darbos izvirzīts jautājums, vai citēšana uzskatāma par modālu, jo teksta autors vienkārši pārstāsta citas personas teikto, un šādus izteikumus ir problemātiski saistīt ar modalitātes izpausmi. No tā izriet loģisks jautājums – kādas ir atstāstījuma izteiksmes un modalitātes attieksmes. Pēc Aksela Holvuta (*Axel Holvoet*) domām, ir problemātiski saistīt atstāstījuma izteiksmi ar izteiksmes

kategoriiju vispār, tātad tiek noraidīta tās saistība arī ar modalitāti. Jāatgādina, ka gramatikās parasti tiek uzsvērtas divas atstāstījuma izteiksmei raksturīgas īpatnības – pirmkārt, ar tās palīdzību teksta autors izsaka informāciju, kas dzirdēta no citiem avotiem, respektīvi, tai piemīt netieši iegūtas informācijas raksturs. Otrkārt, tiek uzsvērts fakts, ka teksta autors negalvo un neuzņemas atbildību par pārstāstītās informācijas patiesumu (Mllvg I 1959, 624).

Daina Nītiņa uzskata, ka atstāstījuma izteiksmes formas ir noderīgas dažādu attieksmes nianšu paušanai, kā svarīgākās minot šādas nozīmes, ko iespējams izteikt ar atstāstījuma izteiksmes palīdzību (Nītiņa 2001, 78-80).

- 1) nostāstu, baumu izteikšana, teksta autors uzskata informāciju par iedomātu;
- 2) teksta autora vēlme norobežoties no atbildības par izteikuma saturu gadījumos, ja apgalvojums ir riskants, negatīvs;
- 3) negatīvas un izsmejošas attieksmes paušana;
- 4) distancēšanās no izsakāmā satura, ja teksta autors to neatbalsta, nepiekrīt tam;
- 5) personisko antipātiju paušana pret izteikumu, kam nepiekrīt, kuru neatbalsta;
- 6) neticama, neiespējama fakta uzsvēršana;
- 7) šaubu, neticības, ironijas paušana;
- 8) minējumu izteikšana par kādas darbības iespējamību.

Tātad no D. Nītiņas dalījuma redzams, ka atstāstījuma izteiksmes nozīmes aptver gan iespēju distancēties no izsakāmā satura, gan paust personisku attieksmi pret izteikumu. Šāds nozīmju dalījums ir ļoti niansēts un pierāda, ka atstāstījuma izteiksmes semantika ir krietni plašāka, nekā tradicionāli tiek uzskatīts. Līdz ar to var secināt, ka atstāstījuma izteiksme semantiski saistīta ne tikai ar evidencialitātes nozīmi, bet daudz plašāk aptver epistēmiskās modalitātes zonu, izsakot dažāda veida attieksmi pret apgalvojumu – sākot no neitralitātes pozīcijas un distancēšanās no izsakāmā līdz pat personīgu antipātiju, ironijas, neticības paušanai.

Tomēr, kā minēts iepriekš, A. Holvuts noliedz atstāstījuma izteiksmes saistību ar modalitāti un, atsaucoties uz J. Endzelīna 1951. gadā sniegto raksturojumu, uzskata, ka tās primārā funkcija ir atstāstīt citu sacīto (Holvuts 2002, 162), turpretī visas pārējās nozīmes uzskata par kontekstuāli nosacītām un sekundārām. Tātad, pēc autora domām, atstāstījuma izteiksme būtu uzskatāma vienīgi par evidencialitātes gramatisko marķētāju un tai nav nekāda sakara ar modalitātes kategoriju, līdz ar to noraidot arī evidencialitātes saistību ar modalitāti. A. Holvuts atstāstījuma izteiksmes sakarā runā par interpretatīva jēdzienu, kas saistīts ar citas personas vārdu atveidošanu

pārveidotā veidā, un atstāstījuma izteiksmi saista ar interpretatīvā lietojuma gramatizācijas rezultātu (Holvuts 2002, 163-164). Autors izsakās arī par atstāstījuma un īstenības izteiksmes lietojuma semantiskām atšķirībām, proti, gadījumos, kad teksta autors, atstāstot citas personas teikto, lieto īstenības izteiksmes formu, viņš uzņemas mazāku saistību par izteiktā sprieduma saturu nekā, lietojot atstāstījuma izteiksmi. Tas nozīmē, ka īstenības izteiksme it kā neitralizē izteiktā apgalvojuma netiešo raksturu un iesaista izteikumā arī teksta autora subjektīvo nostāju. Šādu uzskatu gan drīzāk var attiecināt uz gadījumiem, kad teksta autors atstāsta nevis citas personas teikto, bet piedēvē tai kādu nolūku, kas izriet nevis no konkrētās personas, bet paša subjekta, kas spriedumu izsaka. Tādā situācijā atstāstījuma izteiksmes lietojums tiešām būtu pārprotams, jo marķētu apgalvojuma netiešo raksturu un norādītu, ka informācija saņemta pēc citu stāstītā, kaut patiesībā bijusi teksta autora subjektīvais skatījums.

Redzams, ka atstāstījuma izteiksmes semantika ir dažādi interpretējama, un būtu kļūdaini to nesaistīt ar modalitātes kategoriju, jo līdzās netieši saņemtas informācijas pārraidei, kas ir tās primārā funkcija, tā var izteikt dažādas nozīmju nianšes, kas pauž teksta autora attieksmi pret izsakāmo saturu. No vienas puses, atstāstījuma izteiksme noņem atbildību par izsakāmā satura patiesuma pakāpi, no otras puses – atzīst subjektīva vērtējuma iespējamību attieksmē pret šī apgalvojuma saturu un viena izteikuma robežās pieļauj evidenciālas un epistēmiskas nozīmes mijiedarbi.

Atstāstījuma semantika kā evidencialitātes rādītājs tiek minēta vairumā pētījumu, kas raksturo evidencialitātes izpausmi valodā. Daudzās valodās (piemēram, igauņu, vācu, franču u.c.) ir īpašs gramatisks rādītājs, ar kura palīdzību teksta autors norāda, ka informāciju saņēmis no citas personas. Latviešu valodā atstāstījuma izteiksmes primārā funkcija ir evidenciālas nozīmes izteikšana, pārējo gramatisko līdzekļu pamatfunkcija ir cita. Tieši pateicoties atstāstījuma izteiksmes semantikai, var runāt par evidencialitātes gramatisko izpausmi latviešu valodā.

Saīsinājumi:

Mllvg – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika

VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Avoti:

1. Eglītis A. *Laimīgie*. – Rīga: Zinātne, 1999.
2. Ieva, 2009 (žurnāls)
3. Jaunsudrabiņš J. *Baltā grāmata*. – Rīga: Liesma, 1971.
4. Marta, 2009 (žurnāls)
5. Māja, 2009 (žurnāls)
6. Sieviete, 2008 (žurnāls)
7. www.financenet.lv (interneta resursi)
8. 5min, 2009 (laikraksts)

Literatūra

1. Haan de F. The relation between modality and evidentiality // <http://www.u.arizona.edu/~fdehaan/papers/lb01.pdf>
2. Holvuts A. Denotatīvs un interpretatīvs lietojums: par dažu latviešu valodas verba modālo formu nozīmi // *Linguistica Lettica 10*. – Rīga: Latviešu valodas institūts, 2002, 162-173.
3. Kalnača A. Darbības vārdi jeb verbi (laika kategorija) // *Latviešu valodas gramatika: koncepcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli*. – Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2008, 289-307.
4. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. Fonētika un morfoloģija*. – Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1959.
5. Nītiņa D. Vārdu un vārdformu semantikas pragmatiskie aspekti // *Linguistica Lettica 8*. – Rīga: Latviešu valodas institūts, 2001, 78-86.
6. *Valodniecības pamattermiņu skaidrojošā vārdnīca*. – Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007.
7. Плунгян В. А. *Общая морфология: Введение в проблематику*. – Москва: Эдиториал УРСС, 2000.
8. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А., Голуб И. Б. *Современный русский язык*. – Москва: Айрис Пресс, 2003.

Summary

This paper deals with studies of relative mood, its semantics and connection with modality. Basic task of relative mood is to indicate that information we are speaking about is received from another person, heard, read or learned otherwise. The relative mood is the only grammatical marker in

Latvian, whose main function is to express evidential meaning. Traditionally evidentiality along with epistemic modality is associated with the speaker's attitude to the truth value of the proposition, namely, speaker indicates the source of information. But semantics of relative mood is quite extensive, and there are cases when the statement can include both hearsay meaning and the speaker's attitude to the proposition (disbelief, irony, doubts etc). Depending on context relative mood can express also epistemic meaning, and in this sense the marker of relative mood acts as a stylistic element. The relative mood envelops different meanings and can be associated not only with evidentiality, but also with extensive zone of epistemic modality.